

DERSİM TAKVİMİ

(Seyfi Cengiz, 21 Mart 2005, Dersim Forum)

Her halkın olduğu gibi Dersimliler'in de önemli günleri vardır.

Gağan, Hızırilyas, Oniki İmam Orucu ve Aşure, Newê Marti, Hawtêmal, Kara Çarşamba, Bara Bîjêko, Qeleverdan, vd gibi.

Hemen belirtiyim ki, bu yazıda kendimi daha yakından bildiğim İç-Dersim takvimi ile sınırlıyorum.

Tarih, olayların bir referans sistemine oturtulabildiği yerde başlar.

Bir geleneğe dönüştüklerine göre yukarıda sözünü ettiğimiz günler halkımızın tarihindeki belirli dönemçlere, olaylara veya kişilere referanstırlar; bir referans sistemidirler.

Bu yazının amacı tarihi önemdeki bu günler konusunda bildiklerimi ve düşüncelerimi okuyucu ile paylaşmaktır.

Ama ilkin genel bir açıklama zorunlu gibi.

KRONOLOJİ VEYA TAKVİM SİSTEMLERİ

Olayları meydana geliş sırası ile kayda geçirmek için tüm kronoloji sistemleri (tarih anlatımları, tarihleme sistemleri) başlangıç olarak benimsenen bir referans noktasına, başka deyişle zamanda bir noktaya, bir tarih/takvim başlangıcına dayanmak ihtiyacı duyar. Ama bu başlangıç her toplum veya kavim için başka başkadır. Her halk kendi yaşamında, kendisinin siyasi, dini, iktisadi ve sosyal hayatında en derin izler bırakan hadiseleri kendi başlangıcı olarak alır; tarihlemesini buna göre yapar. Bu bir doğal felaket olabileceği gibi, bir kentin veya devletin kuruluşu veya eşit önemde bir başka olay olabilir. Yunanlılar'da Olimpik oyunları, İtalyanlar'da Roma kentinin kuruluşu, Araplar'da ve İslam dünyasında Muhammed'in Medine'ye sığınması bu türdendirler. Yahudiler, kendi kronolojilerini evrenin veya evrensel zamanın başlangıcı gibi gördükleri yaradılış efsanesine oturturken, Hristiyan dünyası İsa'nın doğumunu eksene koyar, bağılı olarak zamanı İsa'dan önce ve sonra şeklinde böler.

Tüm bu dönemçler o belli bölgelerde vaktiyle tarihin başlangıcı gibi benimsenmiş kabullerdir.

Ama bunlar hiç değişmeyen şeyler değildir. Nitekim tarih bir bilim haline ancak ulus-devletler çağında geldiği için, 1789 Fransız Devrimi sonrasında eski başlangıçların önemini yitirdiği ve tarihlerin ulusçu görüşlerle yeniden kaleme alındığı bir süreç yaşandı.

AY VE GÜNEŞ TAKVİMLERİ

İhtiyacın kendisini dayattığı, zaman ve mekan mefhumlarının kavrandığı noktada şekillenmeye başlayan takvimler, ayın ve güneşin hareketlerini, mevsim (yaz-kış) ve gece-gündüz dönüşleri gibi devri ya da döngüsel hareketleri temel aldılar. En eski takvimler Latince söylenişleriyle Lunar (Ay) ve Solar (Güneş) takvimlerdir. Bunlar ayın dünya veya dünyanın güneş etrafında dönüşlerini zaman ölçümünde esas yapmışlardır. İslam dünyasında bunlara karşılık olarak sık sık Kameri ve Şemsi sözcükleri kullanılır. Bilinebilen en eski ay-takvimi 30-bin yıllıktır. Aya tapılan antik çağlarda yapılan ve daha çok dini bir takvim olarak tanımlanan bu takvim dünyanın uydusu olan ayın hareketlerine ayarlanmıştı (ayın kendi ekseni ve dünya etrafında dönüşü). Babillilerin de ay-takvimini

kullandığı kaydedilir. Bu takvimde bir ay 28 gündür. Bu, ayın dünya etrafında dönüşünü tamamladığı süredir. Bir dolunaydan bir diğerine kadar geçen süre ile hesaplanmıştır. Buna ay-zamanı deniyor. İlk olarak Eski Mısırlılar tarafından kullanıldığı söylenen güneş takvimi ise güneşin hareketlerine ayarlıdır (dünyanın kendi eksenini ve güneş etrafında dönüşüne ve aya karşı konumuna). Buna güneş-zamanı deniyor. Güneş yılı kabaca 365 gündür. Bu, dünyanın güneş etrafında dönüşünü tamamladığı süredir. Takvim sistemlerinde varsayımlar, kabuller esaslı bir rol oynuyor.

RUMİ, MİLADİ VE HİCRİ TAKVİMLER

Julius Sezar döneminde ay ve güneş takvimleri kombine edilerek Rumi Takvim (Rumi, Roman demektir) ya da Julien Takvimi adı verilen yeni bir sistem benimsendi (M.Ö. 45/46). Rumi Takvim böyle doğdu. Bu Rumi takvim Reformasyon sürecinde Papa XIII. Gregoir tarafından reforme edildi (1592). Böylece onun adıyla Gregorien diye bilinen takvim ortaya çıktı. Hesaplamalarda M.S. 1 olarak kabul edilen İsa'nın doğumunu tarih başlangıcı olarak alan bu takvim Miladi Takvim diye adlandırılan şeydir.

Rumi ve Miladi takvimlerin ikisi de Batı takvimleridir.

Hicri takvim ise İslami bir sistemdir.

Rumi, Miladi ve Hicri takvimlerin hepsinde bir yıl 12 ay olarak düşünülür.

Ömer'in halifeliği zamanında İmam Ali'nin önerisiyle benimsendiği kaydedilen Hicri takvimin başlangıcı 622 yılıdır. Güneş'in değil ayın hareketlerini esas aldığı için Kameri adı da verilir. Kameri yıl Muharrem (Mart) ayı ile başlamaktadır. Ay, kendi hareketini bazen 29, bazen 30 günde tamamlamaktadır. Kameri yıl süresi 354 gündür.

Rumi takvimde ayların süresi Şemsi olarak hesaplanır. Yıl, Mart ayı ile başlar.

Miladi takvimde bir yıl 12 ay ve 365 gündür (dünyanın güneş etrafındaki dönüşünü tamamladığı süre). Yılbaşı 1 Ocak günüdür.

Rumi ve Miladi takvimler arasında 13 günlük bir fark vardır.

Biri güneş, diğeri ay yılını esas aldıkları için Hicri ve Miladi takvimler 11 günlük bir fark taşırlar (365-354 = 11). Miladi takvime göre Hicri takvim her yıl 11 gün önce gelir. Bu fark 33 yılda 1 yıl fazlalık eder.

Hicri (Kameri) yıl Miladi'ye şöyle çevrilir:

Hicri yıl sayısı 33'e bölünür, çıkan sayıya 622 eklenerek Miladi yıl bulunur.

Örneğin Hicri 1000 yılının Miladi karşılığı 1592'dir.

Hesap yöntemi şudur:

$$1000: 33 = 30$$

$$1000-30= 970$$

$$970+622= 1592$$

Hicri 200 tarihinin Miladi karşılığı:

$$200: 33 = 6$$

$$200-6 = 194$$

$$622+194= 816$$

Miladi yılı Hicri'ye dönüştürmenin formülü:

$$\text{Hicri yıl} = \text{Miladi yıl} - 622 : 33/32.$$

Örneğin Miladi 1453 – 622 : 33/32 = 857 Hicri eder.

OSMANLIDA TAKVİM SİSTEMİ

Kirmanciye 1514'te Osmanlı hakimiyetine girdi. Osmanlılar Tanzimat'ta kadar Hicret'i tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul ettiler. Ay yılını (Kameri sistem) esas aldılar. Buna göre Mart, yılın ilk ayı idi.

Tanzimat'tan sonra (1790 veya 1871'den itibaren) Batılılaşma etkisi altında bu sistemde bazı değişiklikler yapıldı. Daha doğrusu ay senesi mali hesaplar bakımından elverişli görülmediği için 'Mali yıl' adı verilen yeni bir yıl yürürlüğe kondu.

Bu sırada tarih başlangıcı olarak Hicret ve yılbaşı olarak Mart olduğu gibi bırakıldılar. Ama bu kez Şemsi ay esas alınıyor ve Cumartesi haftanın ilk günü olarak kabul ediliyordu.

Bu 'Mali yıl'a Rumi Yıl adı verildi. Ona Rumi denmesinin nedeni sene başı olarak Gregorien takvimindeki gibi Ocak ayını değil, ama Rumi takvimindeki gibi Mart ayını kullanmasıydı.

TC'nin kuruluşunu takiben 26 Aralık 1925'te ise İsa'nın doğumunu tarih başlangıcı, yılı 365 gün ve Ocak ayını yılbaşı kabul eden Miladi takvim benimsendi.

DERSİM TAKVİMİ

Bu genel açıklamadan sonra esas konumuz olan Dersim takvimine dönebiliriz.

Dersim-içi Osmanlı hakimiyetine Tanzimat sonrasında parça parça sokuldu.

Bu süreç 1938'de tamamlandı.

Dersimli'nin 'Hesavê Ma' (Bizim Hesabımız, Bizim Takvimimiz) derken tam olarak neyi kastettiği çok net değilse de, hesap yönteminden hareketle Rumi Takvime referans verdiği söylenebilir. Buradan hareketle Tanzimat sonrasındaki Osmanlı takviminin, yani Rumi Yıl veya Mali Yıl'ın Dersim'de de yürürlükte olduğunu sanıyoruz.

Rumi takvimin yanısıra bazı günlerimiz için başka takvimlerin kalıntıları işe karışabilir. Bazı günlerimizin eski Ermeni takvimi veya başkalarıyla ilişkili olması, en azından bazı aşiretlerde eski takvimlerin kalıntılarının yaşatılıyor olması mümkündür.

Aşağıda Dersim takviminde günümüze dek yaşatılabilen ve en yaygınca rastlanan önemli günlere değineceğim. Takvimimizdeki bu ve diğer günlerin kimisi dini (Gağan, Hızır-İlyas, Oniki İmam Orucu ve Aşure Günü gibi), bir bölümü de laik/sivil (Newê Marti, Hawtemal, Karaçarşamba, Bara Bijêko, vd) niteliktedirler. Bunları bayram ve yas günleri olmak üzere de tasnif edebiliriz. Anlamları doğru kavranmazsa yas günlerini bayram gibi kutlama, yani 'Cenaze merasiminde halay çekmek' benzeri komik durumlara düşülebilir. Sözgelimi Oniki-İmamlar ve adından anlaşıldığı kadarıyla Kara Çarşamba yas günleridirler.

Bu günlerde yapılan çeşitli etkinliklerin özelliklerinden de yararlanarak bu tarihlerin anlam ve önemlerinin doğru biçimde kavranması ve doğru bir kronolojiye oturtulması zorunludur. Bu noktada son derece yansız ve önyargısız olmak, andaki ideolojik duruş ve politik konumlardan, bölünme ve çatışmalardan bağımsızca davranmak zorunluğu vardır.

GAĞANI

Dersim'de Aralık sonlarında başlar (24/25 Aralık). Aşiretten aşirete farklı haftalarda kutlandığı için bir ay kadar devam ettiği olur. Dersimliler Aralık ayına Gağan Ayı ('Asma Gağene') da derler.

Bu günün Dersim'in eski halk tabakasından kalma olduğuna inanıyorum. Aynı ad altında Ermeniler'de de varlığı buna işaret eder. Başka adlar altında bütün Hristiyan dünyası tarafından anılıyor olması, bu günün İslami-olmayan bir gelenek olduğunun açık kanıtıdır.

Bir görüşe göre 25 Aralık, uzak geçmişte pagan dönemin ışık ve/veya güneş tanrısı Mithra'nın (Mihir) doğum günü festivali olarak ünlüydü. Mithra, eski İran panteonuna aitti. 25 Aralık festivalinin gerçek orijini budur. Bu günün İsa'nın doğum tarihi olarak seçilmesi bilinçli bir tercihtir. Bunun nedeni, aynı kaynağa göre, Hristiyanlığın devlet dini olarak benimsendiği sıralarda zor kullanılarak bastırılan bu pagan inancın ve festivalin Roma imparatorluğu'nda sahip olduğu büyük nüfuzdu.

(Bkz. The Missionary Review of The World içindeki The Religion of Mithras başlıklı makale).

Kendi çağının bazı kaynakları Sasaniler çağında ortaya çıkan Manes'in (MS. 216-274/276) koyduğu dini Mithraizm ile ilişkilendirir, onu Mithraizmin bir rahibi olarak tanımlarlar.

Üsleri Dersim olan Pavlakiler, Manesçiydi.

HIZIRİLYAS (HIDIRELLEZ)

Hızırilyas sözcüğü, iki adı birleştiren bir kombinasyondur. Bu kombinasyonun ikinci kısmını oluşturan İlyas adı, Dersim'de 'Eli' olarak da telaffuz edilir. Eli, İlyas, İlya veya Eljah, bir ve aynı sözcüğün versiyonlarıdır. İncil'de çarmıhta can çekişirken İsa'nın "**Eli, Eli, beni niçin terkettin?**" dediği rivayet edilir.

Çağırıldığı Elijah (İlyas)'tır.

Kıscacı, 'Eli' sözcüğü, sözcük anlamıyla 'Tanrı' demektir.

Bunun kökeni Akadca'da 'Tanrı' anlamına gelen 'ilu' olsa gerektir. Sözelimi Hattusili adındaki -ili ögesi de bu aynı kökten geliyordu. Sümer panteonunun başı Ellil (Enlil)'in adı da aynı kök-sözcükle ilişkili görünüyor.

Dersim'de Eli adı hemen hep Hızır'la birlikte anılır.

Eski Dersim takviminde Ocak ayının diğer bir adı da Hızır Ayı'dır.

Hızırilyas veya Hızır Orucu (Rozê Xızırı, Xeylaşi/Xeylasu), Ocak'ın ayının ilk haftasından sonuna kadar dört haftadır. Miladi takvimde Ocak ayı ortalarında başlar ve Şubat ortalarına kadar bir ay boyunca devam eder.

Hızır; Dersim mitolojisinde yoksul yandaşı, paylaşımcı, haksızlığı kabullenemeyen, kıscacı modern dildeki deyişle adeta 'sosyalist' bir figür gibi tasvir edilir.

Hızır-İlyas kültürünün de İslami-olmayan, başka deyişle İslam-öncesine ait çok eski bir gelenek olduğunu düşünüyorum. Kökeni İslam-öncesi çağlarda yatıyor.

Bazı araştırmacılar, örneğin İrene Melikoff, Hızır'ın bir Hristiyan aziz olduğunu, Hızırilyas adı altında anılan kişinin de Saint George olduğunu düşünmektedir. Ama bu kültürün orijini Hristiyanlık'tan da çok daha eskidir.

Kırmancıye'nin Hristiyanlık çağındaki en popüler iki sainti Saint Sarkis ile Saint Karapet idiler. Bu ikili Kırmancıye kiliselerinin en büyük saintleriydi.

Dersim kökenli Ermeni yazar Antranik, Dersim'in Tujik Dağı zirvesindeki mezarın Saint Sarkis'e ait olduğunu yazmaktadır. Bir diğer Ermeni kaynağına göre Dersimliler'in Hızır'ı Tujik zirvesinde yatan bu Saint Sarkis'tir. St. Sarkis, MS. 4'üncü yüzyılda yaşadı (320-370). Ünlü, fakat yoksuldu. Cesur ve yoksul yandaşı biriydi. Baskı görenlerin

yanında oldu. Bir dönem Roma ordusu saflarında General rutbesiyle görev yaptı. Bir aralık oğlu Mardiros ile birlikte Ermenistan'dan ayrılıp Horasan'a gitti. Orda iken Sasani Şahı Şapur'un ordusunda yine General olarak görev üstlendi. Sasani-Roma savaşlarına katıldı. Sonraları Zerdüştlüğe dönmeyi reddettiği için oğlu ile birlikte öldürüldüğü rivayet edilmektedir. Başlangıçta Mazendaran civarında toprağa verilen St. Sarkis'in cesedinin daha sonra Ermenistan'a nakledildiği söylenmektedir.

Ermenistan'ın en popüler diğer sainti ise St. Karapet idi (Surp Carapet). Dersim'in kalbindeki Halvori Vank, St. Karapet'in adını taşır (Surp Karapet Vank). Yani ona adanmış bir kilisedir. Surp Karapet, ünlü Saint John the Baptist, yani Vaftizci Yahya'dır. Peki Vaftizci Yahya kimdir?

İncil'de şu öykü anlatılır:

Yusuf'un nişanlısı Meryem Kutsal Ruh'tan hamile kalır ve İsa doğar (M.Ö. 40 ile M.S. 44 arasındaki bir tarihte). Bir 'kurtarıcı' sıfatıyla onun geleceği peygamberler tarafından önceden bildirildiği için zaten beklenmektedir. Olayı duyan kiral Hirodes, bulunup öldürülmesini emreder. Tam bu sıralarda tövbe için suyla vaftiz yapan Vaftizci Yahya (John the Baptist) adında biri ortaya çıkar. Halk tarafından peygamber olarak görülür. İsa, vaftiz için ona gelir. Tutuklanmış bulunan Vaftizci Yahya, İsa'ya haber yollayıp, "Gelecek olan sen misin, yoksa başkasını mı bekleyelim?" diye sorar ve kendisinden "O benim" anlamına gelecek bir yanıt alır. Musa ve İlyas ile konuşurken görüldüğü rivayet edilen İsa'nın, kendi havarilerine Vaftizci Yahya'nın İlyas'ın kendisi olduğunu, İlyas'ın Vaftizci Yahya kılığında geri geldiğini söylediği, ama onu tanımadılar dediği aktarılır. Bu öyküde Vaftizci Yahya (John the Baptist), İlyas/Eli ile özdeşleştiriliyor, onun bir inkarnasyonu olarak görülüyor.

St. Sarkis'in Dersim'in eski halk tabakasının Hızır'ı olduğu doğruysa, St. Karapet (Vaftizci Yahya, John the Baptist) de bu aynı kesimin Eli dediği figür olabilir.

12 İMAM ORUCU VE AŞURE

Oniki İmam Orucu (Mart-Nisan) ve Aşure Günü (10 Mart), Dersim inancı üzerinde Şiiliğin etkisine işaret etmektedirler.

KARA ÇARŞAMBA

Adından da anlaşılacağı gibi bir yas, matem günüdür.

Benim notettiğim bilgilere göre 7 Mart Çarşamba günü ölümler için yemek verilmektedir. Bildiğim kadarıyla Çarşamba günü Dersim inancında zaten uğursuz, kötü bir gün olarak telakki edilir.

Bir yoruma göre Mart ayındaki dört Çarşamba'nın dördü de Kara Çarşamba iken, bir diğerine göre Kara Çarşamba sadece Mart'ın ilk Çarşamba'sıdır.

Kara Çarşamba denen günde yapılanlar da bu günün bir yas günü olduğunu doğrular türdendirler.

Bir arkadaşın aktarımına göre:

"Xere merdo dane, çile finera cı, niyaz pocene bene feke cemi de kene vıla, sone jiyaro, kurban bınene". "Hermetu eve teniye (ğezal) lopa ho kerdene şiya, şiyene feke cemi de deste ho şütene, vatene: Şia şero, sıpe bero; qılar şero, pak bero; xırava ma na uwede şero".

Azeriler’de de Kara arşamba’nın varlığını duyduğum.
Eğer onlarda bugünün anıldığı tarih, anlam ve önemi öğrenilirse daha kesin konuşulabilir.

NEWE MARTİ (ROZA NEWİYE)

Eski Dersim Takvimi’nde (Hesawo Khan, Hesabe Ma) adından da anlaşılacağı gibi 9 Mart günüdür. Miladi 21/22 Mart’a tekabül eder. Bence bu tarih Ortadoğu’da kimi halkların ‘Baharın başlangıcı’, kimisinin Yeni Yıl (Yılbaşı) gibi kısmen değişik anlamlar yükleyerek değişik adlar altında kutladığı bölgesel/genel bir ortak gündür. Özellikle İrani halklarda öne çıkmaktadır. Kürtler’de Newroz, Dersim’de Roza Newiye diye de bilinmektedir. Farşlar Newroz’u (21 Mart) Yılbaşı olarak kutlar. İç-Dersim’de bu tarihe Yılbaşı bayramı veya İlkbaharın başlangıcı anlamı yüklenir. Erken/eski takvimlerde yılbaşıdır. Orijini binlerce yıl gerilere dek sarkan çok eski bir geleneğin devamıdır. Naşit Uluğ, Dersim 1937 olaylarının 22 Mart sabahı başlatıldığına işaretler, Dersimliler’in önemli eylemleri bugüne denk düşürdüğünü, çünkü bu tarihin güneşe tapılan devirlerden kaldığını ve ayrıca baharın başlangıcı sayıldığını yazmaktadır. Kimisi bu geleneği Neolitik Devrim’le, yani tarıma geçişle ilişkilendirmektedir. Kısacası başlangıçta kime veya kimlere ait olursa olsun zamanla bölgemizdeki pekçok halkın ortak bayramına dönüşmüş önemli bir gündür.

HAWTEMAL

Eski Dersim Takvimi’nde küçüğü (7 Mart), ortancası (17 Mart) ve büyüğü (27 Mart) olmak üzere üç adettir (Hawtemalo Qız, Hawtemalo Wertên, Hawtemalo Pil). Bunlar Miladi takvimde sırasıyla 19 Mart, 29 Mart ve 8 Nisan’a denk gelirler. Kendi yaşlılarının anlattıklarını ve kişisel gözlemlerini aktaran kimi arkadaşlarımızdan edindiğim ek bilgilerin de katkısıyla benim vardığım sonuç, Hawtemal’ın 28 Mart – 3/8 Nisan arasında anıldığıdır. Hawtemaller’den biri Dersim’de ‘Pirê’ (Yaşlı Kadın) denilen günle aynı olamaz mı? Pirê’ye ilişkin öyküye göre, Pire’nin gidiklerinden sadece yedi tanesi (Hawt Mal) sağ kalır, gerisi ölürlür. Bu günün adı Pire ile ilişkili bu olaydan gelebilir (hawt = yedi, mal = davar, gidik). Şubat ayına Dersim’de Pirê, Gujigê, Zımıstoniya Pêênê gibi adlar verilir. Pirê (Yaşlı Kadın), El Biruni’deki bilgilerden anlaşılıyor ki, Araplar’daki Yaşlı Kadın Günleri (El Ajuz) denen ve 26 Şubat’ta başlayıp 7 gün süren (3-4 günü Şubat’a, 3-4 günü Mart’a denk düşer) gün/ler ile aynıdır. El Biruni Araplar’daki bu günün/günlerin orijininin Kuran’da referans verilen Ad halkının soğuk rüzgarlardan donup yokolması olduğunu ve ayrıca yaşlı bir kadının soğuktan donması olduğunu yazmaktadır.

(Bk. The Chronology of the Ancient Nations).

O. R. Gurney, The Hittites (1954) adlı kitabında Hititler’de Yaşlı Kadın diye bir figürün bulunduğunu yazar ve büyü ile ilintili bu figürün kesinlikle kırsal kesim köylülerinin dilinden alınma olduğuna işaret eder.

BARA BIJEKO

Bara Bijeko ifadesi Kırmancı dilinde ‘Gidiklerin payı/hakkı’ anlamına geliyor. Yavru hayvanlar adına çocuklar tarafından kutlanan anlamlı bir gün. Mayıs sonu ve/veya Haziran başına denk geldiğini sanıyorum.

DİĞER GÜNLERİMİZ

Anılması gereken başka günler de var. Bunların başında 1937/8 soykırımı gelir. Ek olarak geleneğimizde önemli referanslar olan Khal Mem, Khal Ferat, Sarı Saltık, Kureyş, Ağuçan, Şah Hasan, Şah Haydar (Seyit), Seyit Rıza, Alişer ve Sahan mutlaka anılması gereken şahsiyetlerdir.